

ЛЕКСИЧНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ТА ФОРМАЛЬНО-ЛОГІЧНІ КАТЕГОРІЇ

1 Загальні положення.

Розкриття контекстуальних значень у процесі перекладу часто підлягає певним логіко-семантичним закономірностям. У двох мовах, що зіставляються, тотожність значення слів або висловлювання залежить від тотожності поняття, яке передається цим значенням.

Прийоми логічного мислення, за допомогою яких розкривається значення іншомовного слова в контексті і знаходиться відповідник у рідній мові, який не збігається зі словниковим, називають *лексичними трансформаціями*. У семантичному відношенні сутність трансформації полягає у заміні лексичної одиниці, що перекладається, словом чи словосполученням іншої внутрішньої форми, яка актуалізує ту складову іноземного слова (сему), котра підлягає реалізації в даному контексті.

Узагальнено можна виділити 7 різновидів лексичних трансформацій:

- 1) диференціація значення;
- 2) конкретизація значення;
- 3) генералізація значення;
- 4) смисловий розвиток;
- 5) антонімічний переклад;
- 6) цілісне перетворення;
- 7) компенсація втрат у процесі перекладу.

Інколи окремі прийоми трансформацій поєднуються, особливо перші дві категорії, які сполучаються одна з одною.

Усі лексичні трансформації базуються на формально-логічних відношеннях між поняттями. Розбіжності у внутрішній формі слів, які позначають одні й ті самі поняття в різних мовах, зумовлюють необхідність урахування особливостей кожної мови при виборі прийомів трансформації. Проте, зазначені трансформації спостерігаються при перекладі будь-яких мов, тому що формально-логічні категорії як прийоми логічного мислення є універсальними.

Таких категорій нараховується 5: відношення *рівнозначності*, *підпорядкованості*, *контрадикторності*, *перехрещення*, „*поза положенням*”.

Прийоми лексичних трансформацій мають творчий характер, але, якщо результат рівнозначності набуває як оптимальний абсолютного значення, він може бути зафіксованим у словнику як еквівалент. Закріплені у словниках приклади трансформаційного перекладу, як правило, стосуються словосполучень. Насамперед – це еквівалентний переклад фразеологічних одиниць.

2 Прийоми диференціації, конкретизації, генералізації. Формально-логічна категорія перехрещення

Відношення підпорядкованості понять має місце, коли об'єм одного поняття складає лише частину об'єму іншого поняття. Ця формально-логічна категорія є підґрунтям для трьох взаємопов'язаних прийомів лексичних трансформацій: диференціації та конкретизації значень у перекладі через звуження і генералізації значень через розширення понять.

Розповсюдженість прийомів диференціації та конкретизації в перекладі пояснюється численністю в англійській мові слів з широкою семантикою, для яких немає прямих відповідників у мові перекладу. Зазвичай, прийоми диференціації та конкретизації значень супроводжують один одне. Коли перекладається англійське слово *drink*, зазвичай неможливо уникнути його диференціації, яку, в свою чергу, не здійснити без конкретизації. Так, при перекладі словосполучення *and ordered a drink* С. Моема “The bum” словникові відповідники ‘*напій*’, ‘*алкогольний напій*’ виявляються неприйнятними. Перекладач цього оповідання мусив конкретно вказати, що саме було замовлено: *Він замовив віскі*. ‘Віскі’ є лише частиною поняття ‘алкогольні напої’ – отже, тут наявне звуження поняття.

Диференціація можлива без конкретизації тоді, коли треба передати значення широкого абстрактного поняття без його уточнення в перекладі. Буде невиправданим конкретизувати те, що навмисно завуальовується в оригіналі.

Диференціація значень. Як уже зазначалося, в англійській мові є багато слів з широкою семантикою, які не мають повних відповідників у мові перекладу. Двомовний словник надає

ряд часткових варіантних відповідників, кожний з яких покриває одне з часткових значень іншомовного слова. Проте, навіть усі словникові відповідники в їх сукупності не охоплюють повністю широку семантику слова мови-джерела.

Коли С. Моєм говорить: “*Affection is the best substitute of love*”, то жоден зі словникових відповідників: *уподобання, прихильність, кохання, любов* – не підійде, тому що, якби автор мав на увазі уподобання, він би обрав слово *attachment*. Досить розпливчате значення слова *affection*, мабуть, так само невиразно може бути передане *душевним уподобанням* або *душевною прихильністю*. Цей приклад свідчить, що диференціація значень можлива і без їхньої конкретизації.

Конкретизація значень. На відміну від диференціації, яка можлива і без конкретизації значення, остання завжди супроводжується диференціацією і неможлива без неї. Слово *meal* має відповідники: *'приймання їжі', 'їжа'*. Однак, при перекладі фрази *Have you had your meal?* їх використати не можна. Залежно від часу дня треба буде сказати: *Ви вже поснідали? Пообідали?* або *Повечеряли?* Більш того, якщо фраза зустрічається в англійському романі або оповіданні, то знадобиться знання реальної обстановки (насамперед, соціальної), тому що для англіця із заможної буржуазної сім'ї час обіду майже співпадає з годинами вечері для робітничої сім'ї.

Іменник *mount* за словником Мюллера – ‘кінь під сідлом’. Український словник дає ширше і конкретніше розкриття значення цього слова: *кінь, мул, верблюд* і т. д. (під сідлом). І це “т. у.” цілком виправдане, тому що *Christ on his mount* – *Христос на осяті*. У списку картин російського батального живопису, які виставлялися в Лондоні в 40-х роках, перекладач зіткнувся з такою назвою в каталозі: *Napoleon on his mount visiting the plague stricken in the streets of Jaffa*. Не знайомий з цим полотном перекладач, написав “*Наполеон верхи на коні*” і потрапив у халепу, бо Наполеон їхав на верблюді.

Наочним прикладом недиференційованого вживання слів з широкою семантикою може слугувати іменник *student*, який в англійській мові використовується у значеннях *студент, учень, учений, той, хто щось досліджує, вивчає*. Тут контекст диктує вибір перекладу.

Будь-яка лексична трансформація потребує від перекладача почуття міри й досконалого знання тексту, що перекладається та пов'язаної з ним обстановки.

Генералізація значень. Прийом генералізації значень є протилежним диференціації та конкретизації, оскільки він полягає у заміні часткового загальним (видового поняття родовим). Він застосовується значно рідше, що пов'язано з особливостями англійської лексики. Слова англійської мови частіше мають абстрактний характер, ніж українські слова, які відносяться до того ж самого поняття. Іноді генералізація застосовується згідно зі стилістичними нормами. Наприклад, у художніх творах не прийнято точно вказувати зріст і вагу персонажів, отже, *A young man of 6 feet, 2 inches* у перекладі українською буде *молодиком вище середнього зросту*. Так само не розрізняються такі слова, як *foot* і *leg*, *hand* і *arm*.

Необхідність генералізації при перекладі може бути викликана небезпекою спотворення смислу слова або словосполучення. Так, протягом тривалого часу англійський парламент обговорював законопроект про скасування смертної кари. Англійські газети називали його *No Hanging Bill*. *Законопроект про скасування повішення* зрозуміли як заміну одного засобу смертного покарання іншим, наприклад, розстрілом. А йшлося про смертну кару взагалі.

Одне й те саме слово може підлягати лексичній трансформації у протилежних напрямках: у бік звуження й у бік розширення значення, тобто може виступати об'єктом як диференціації, так і генералізації. Візьмемо, наприклад, іменник *resentment* і дієслово *resent*. За даними тлумачного словника, центральне, найширше значення цих слів – *почуття невдоволення, неприязні, ворожості*. У фрагменті, який наводиться нижче, застосований прийом генералізуючої трансформації:

...the Doremus family used to spend their summer on Cape Code, too. They weren't as important in the government, or rich, but I guess they saw the Kennedys sometimes. Dave resented the Kennedy boys, he says, but then he got to know...(Vance Bourjaily. The Man Who Knew Kennedy)

Доремуси зазвичай теж проводили літо на мисі Код. Батько Дейва був не з багатіїв, і не таку вже посаду займав в уряді, однак вони приятелювали родинами. Дейв мені казав, що йому хлопчики Кенеді не подобалися, це вже потім він ближче узнав ... Джона Кенеді. (В. Бурджейлі

“Людина, що знала Кенеді”). Ясно, що в цій ситуації дієслово *resented* не може виражати певного, конкретно обґрунтованого почуття, і в перекладі дається генералізуюче *не подобалися*.

3 Прийом смислового розвитку полягає в заміні словникового відповідника при перекладі контекстуальним, який логічно з ним пов'язаний. Сюди відносяться різні метафоричні й метонімічні заміни, які продукуються на основі категорії перехрещення. Відношення перехрещення мають місце, коли лише частина об'єму одного поняття входить в об'єм другого і, в свою чергу, частина об'єму другого поняття входить в об'єм першого.

Якщо врахувати, що усі повнозначні частини мови підрозділяються на три категорії: предмети, процеси й ознаки, то при перекладі спостерігається неймовірно розмаїття замін як у середині кожної категорії, так і між різними категоріями. Щоб передати один і той самий зміст засобами іншої мови, часто не має значення, якою формою слова буде виражений цей зміст. Предмет може замінятися його ознакою, процес предметом, ознака предметом або процесом і т. д. Під процесом мається на увазі дія або стан. Розглянемо такий приклад з газетної статті: *The Liverpool by-election was an acid test for the Labour candidate*. Навряд чи можна перекласти як ‘Додаткові вибори в Ліверпулі були випробуванням на кислотність для кандидата лейбористської партії’. Очевидно, процес слід замінити його атрибутом – ‘лакмусовим папірцем’, згідно з нормою української мови. Цей смисловий розвиток – заміна процесу предметом протікає в межах категорії перехрещення: лакмусовий папірець є лише частиною тесту на кислотність, і сам процес випробування не покриває цілком можливостей використання лакмусового папірця.

Коли прийом смислового розвитку застосовується при перекладі дієслівних сполучень, можна намітити чіткі закономірності замін і встановити взаємозв'язки між процесом (дією чи станом), його причиною або наслідком. Тоді сполучення двох елементів із трьох можливих можуть мати шість таких варіантів:

причина-----процес-----наслідок

- 1) заміна процесу причиною;
- 2) заміна процесу наслідком;
- 3) заміна причини процесом;
- 4) заміна причини наслідком;
- 5) заміна наслідку причиною;
- 6) заміна наслідку процесом.

I don't think she's living here at the moment. Her bed wasn't slept in. – Я не думаю, що вона живе тут зараз. Її постіль не зім'ята. Тут замість прямого перекладу ‘вона не спала у своєму ліжку’ відмічено результат. Отже, тут процес замінено наслідком.

Прийом смислового розвитку нерідко може бути продиктований різницею у сполученні слів в англійській і українській мовах. Словниковий відповідник фразеологічної одиниці *to stick one's neck out* – *ставити себе під удар*. Проте, аби зберегти образність, можна застосувати прийом смислового розвитку в перекладі: *Few U.S. presidents dare stick their necks out in midterm poll.* – *Мало хто з американських президентів ризикує підставити голову під удар під час проміжних виборів. I gave the horse his head – Я попустив поводи.* У цьому прикладі дотримується чіткої метонімічний зв'язок: *голова коня і поводи* – заміна дії причиною.

4 Прийом антонімічного перекладу і формально-логічна категорія контрадикторності

Антонімічний переклад, який, по суті, є крайньою точкою прийому смислового розвитку, представляє собою заміну якогось поняття мови-джерела протилежним поняттям у мові перекладу. Цей прийом супроводжується перебудовою усього висловлювання з метою зберігання незмінного плану змісту. Антонімічний переклад ґрунтується на формально-логічній категорії контрадикторності. Відношення контрадикторності (або заперечення поняття) мають місце між поняттями, які отримуються одне з одного шляхом операції заперечення. При антонімічному перекладі ця категорія включає не тільки заперечення, але і протиставлення.

У більшості випадків використання протилежного поняття у перекладі тягне за собою заміну стверджувального речення заперечним і навпаки: *The woman at the other end asked him to hang on. – Жінка на іншому кінці дроту попросила його не класти слухавку.*

Антонімічний переклад є можливим і без зміни типу конструкції. Це трапляється тоді, коли протиставляється не тільки поняття, що виражає ознаку, але й носії ознаки. Наприклад: *The adoption of the defensive does not necessarily mean weakness or inferiority of our troops.* – *Перехід до оборони не обов'язково означає слабкість наших сил.*

5 Прийоми цілісного перетворення і компенсації. Формально-логічна категорія „поза положенням”.

Згідно з логікою норм, відношення „поза положенням” мають місце, коли об'єми двох понять повністю виключають одне одного і при цьому не вичерпують сфери предмету, про який йдеться. Ця категорія є основою для двох прийомів лексичної трансформації – цілісного перетворення і компенсації. Відношення „поза положенням” лежать в основі зміщення, тобто використання для іменування даного поняття назви суміжного поняття у межах одного родового поняття.

Так, наприклад, у перекладі французькою назви радянського фільму “Летять журавлі” зроблена на основі відношень „поза положенням”. Оскільки французьке слово “журавль” дуже часто використовується у значенні “проститутка”, радянський фільм відомий у французькому прокаті під назвою “Коли летять лелеки”. Така заміна *журавля* на *лелеку* може вважатися як свого роду компенсація, яка виправдана й продиктована особливостями стилю й лексики французької мови.

Прийом цілісного перетворення також є певним різновидом смислового розвитку, але на відміну від антонімічного перекладу, має більшу автономність і менший логічний зв'язок між планами вираження мови-джерела й мови перекладу. Цей прийом здійснюється в межах або перехрещення, або „поза положенням”. Прийом цілісного перетворення можна скорочено визначити як синтез значення без безпосереднього зв'язку з аналізом. Перетворюється внутрішня форма будь-якого відрізка мовленнєвого ланцюжка – від окремого слова, здебільшого складного, до синтагми, а часом і цілого речення. *How do you do.* – *Доброго дня; Welcome!* - *Вітаємо!; Never mind.* - *Не звертайте уваги; Here you are.* - *Ось, будь ласка; Here's to you.* - *Бувайте здорові! (тост); Well done!* - *Браво, молодець; Have done!* - *Годі!; That'll do.* - *Досить; Now then!* - *Поквапся!; Shut up!* - *Стули пельку!; Help yourself.* - *Пригощайтеся!*

Прийом цілісного перетворення слугує універсальним засобом перекладу фразеологізмів: *Even the most perfunctory account of the plain facts would blow the myth sky-high* – *Навіть поверховий розгляд фактів не залишить каменя на камені від вигаданого істориками міфу.*

Існує певна закономірність у тому, що в перекладі одна заміна тягне за собою іншу.

Прийом перекладацької компенсації. Як формулює А.В. Федоров, у практиці перекладу в ряді випадків, коли не відтворюється зовсім або змінюється формально далеким той чи інший елемент оригіналу, припускається те чи інше слово, словосполучення тощо, бо неможливо передати окремий елемент, окрему особливість оригіналу. В таких випадках найкориснішим прийомом перекладу є компенсація.

Компенсацією в перекладі слід вважати заміну елемента оригіналу, який не можна передати елементом іншого порядку згідно із загальним ідейно-художнім характером оригіналу і там, де це є зручним за умов мови перекладу. Компенсація може мати семантичний або стилістичний характер. У першому випадку заповнюється пропущений, який не можна передати у перекладі компонент для повноти смислу.

Семантична компенсація часто застосовується, щоб заповнити пробіли, спричинені так званою безеквівалентною лексикою. Це, насамперед, позначення реалій, характерних для країни джерела і найхарактерніших для іншої мови й іншої дійсності. Коли ці деталі не мають принципового значення, то втрати для читача не буде, якщо їх опустити в перекладі. Наведемо приклад перекладу *I've brought a Christmas present for Dad.* – *Це татові новорічний подарунок*”.

Розглянемо спочатку випадки смислової компенсації. Вона може бути локальною (місцевою) і тотальною (загальною). У п'єсі Голсуорсі “Втеча” неодноразово згадується реалія *Burberry* – непромокальний плащ, який випускався фірмою Бербері. У перекладі цю реалію, вельми характерну для Англії 20-х років, скрізь замінено “*Макінтошем*”. Виключно вдала заміна, бо і ця реалія – англійська. Звичайно, така заміна була б неможливою, якщо б в оригіналі згадувалася фірма “Макінтош”.

Так само слово *convict* перекладається як *в'язень*, коли його застосовує автор, говорячи про мешканців дартмурської в'язниці. Але коли засуджений на 5 років за неумисне вбивство полісмена відставний капітан Деннант утікає з в'язниці, перелякані обивателі, які переслідують його заради винагороди, називають його *утеклий каторжник*. Ця загальна компенсація цілком виправдана: лавочник, фермер, батраки й поліцейські, залякуючи один одного зустрічю з небезпечним, на їхню думку, злочинцем, навряд чи б стали називати його “в'язнем”, хоч в оригіналі тільки *a convict*.

Після дводобових блукань у тумані, болотами, стражденний і голодний Деннант проникає вночі у квартиру, забирається під ліжку і засинає. Коли вранці його знаходить власниця квартири і, перелякана, намагається закричати, він зупиняє її словами: *Hush! It's O.K. – Tss! Не бійтеся!* Це так само загальна компенсація. Буквальний переклад *все гаразд* не відповідав би наміру втікача заспокоїти жінку.

У перекладах англійських п'єс є багато прикладів компенсації там, де персонажі спілкуються на різних соціальних і місцевих діалектах. Здебільшого це зразки стилістичної та експресивної компенсації – заміни одного виразного засоба іншим, компенсації локальної і тотальної.

У п'єсі “Вистава” кухарка й робітник Одіхем розмовляють на лондонському просторіччі “кокні”, у перекладі російською застосовується російське просторіччя, причому далеко не завжди там, де просторіччя в оригіналі, а там, де це зручно за умов російської мови.

Cook: That girl ought to be follered. She might throw herself in the river.

Кухарка: За этой девчонкой проследить бы надо. Неровен час с моста в реку бросится.

Тут російське просторіччя *неровен час* компенсує англійське просторіччя *follered*, яке стоїть у сусідньому реченні.

Місцева компенсація має особливе призначення: слугувати меті, яка досягається в рос. / укр. мовах іншими засобами, ніж в англійській.

Коли автор навмисно наводить абсурдний набір слів, щоб підкреслити пародійність тексту, в перекладі може взагалі не існувати словникових відповідностей оригіналу. В таких випадках спрацьовує вже *суцільна* компенсація. А іноді практично викидається з перекладу репліка, і навіть ситуація в цілому, бо не для усіх реалій однієї культури існують хоча б віддалені відповідності.

Отже, характерною для будь-якого перекладу є часткова втрата інформації. Деякий обсяг її так чи інакше втрачається при перекладі. На жаль, це об'єктивне зло, яке усунути практично неможливо, попри усі зусилля професіоналів.